

Janusz GUBAŃSKI

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Wydział Inżynierii Kształtowania Środowiska i Geodezji
Wrocław, Polska
e-mail: janusz.gubanski@up.wroc.pl

WALORY ARCHITEKTONICZNE KOŚCIOŁÓW RYGLOWYCH ZIEMI MILICKIEJ

ARCHITECTURAL VALUES OF HALF-TIMBERED CHURCHES OF MILICZ LAND

Słowa kluczowe: architektura sakralna, Dolny Śląsk, badania terenowe, krajobraz kulturowy
Key words: *sacred architecture, Lower Silesia, field research, cultural landscape*

Streszczenie

Świątynie wraz z przynależnymi im obszarami stanowiły od wieków przestrzeń *sacrum*. Specyficzna lokalizacja kościołów i stosowane rozwiązania architektoniczne powodowały, iż oprócz znaczenia symbolicznego, posiadały one często wysokie walory estetyczne i krajobrazowe.

W dolnośląskich wsiach i miastach coraz rzadziej znaleźć można budynki o konstrukcjach drewnianych. Tym cenniejsza jest specyficzna grupa obiektów – kościoły wzniesione w drewnianych konstrukcjach słupowo-ryglowych. Obok najbardziej znanych świątyń w Jaworze i Świdnicy istnieje wiele innych, które świadcząc o kunszcie budowniczych, równocześnie tworzą charakterystyczne krajobrazy sakralne.

W referacie omówione zostaną wybrane świątynie z gminy Milicz. Obiekty o podobnej konstrukcji nośnej posiadają różne rozwiązania strukturalne oraz formalne. Przedstawione zostaną ich walory historyczne, architektoniczne i kompozycyjne ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w tworzeniu krajobrazu kulturowego.

Abstract

Temples together with their adherent areas have been sacred space for centuries. Because of peculiar localization of churches as well as their architecture they had both – symbolic meaning and often attractive design. It is more and more difficult to find wooden construction buildings in Lower-Silesian villages and cities. So it makes this specific group of buildings – the churches built in wooden post and beam construction even more valuable. Among the best known churches in Jawor and Świdnica in Lower Silesia there are many others which prove the artistry of their builders as well as create characteristic sacred landscapes.

The paper presents some of the chosen temples from land Milicz. Buildings with the similar supporting structure have completely different structural solutions. Their historical, architectural and compositional values will be presented in the paper with the particular focus on their role in creating cultural landscape.

WPROWADZENIE

Świątynie wraz z przynależnymi im obszarami stanowiły od wieków przestrzeń *sacrum*. Oprócz znaczenia w kulturze duchowej i wymowy symbolicznej, posiadały najczęściej wysokie walory estetyczne. Specyficzna lokalizacja świątyni, jej bryła oraz rozwiązania architektoniczne powodowały, iż stawała się ona interesującą dominantą, pełniącą istotną rolę w kształtowaniu hierarchii przestrzennej miejsca.

W dolnośląskich wsiach i miasteczkach powszechne są budynki murowane. W zależności od mikroregionu architektonicznego spotkać można jeszcze budynki o konstrukcjach drewnianych. Specyficzną grupą obiektów o ciekawych formach są kościoły wznoszone w konstrukcjach słupowo-ryglowych. Obok tych bodaj najbardziej znanych i rozpoznawalnych świątyń w Jaworze czy Świdnicy, istnieją dziesiątki małych kościołów rozsianych po Dolnym Śląsku, które do dziś świadczą zarówno o kunszcie budowniczych, jak i o ich niepodważalnej roli w kształtowaniu krajobrazu kulturowego.

Reprezentantami takich rozwiązań są m.in. kościoły zlokalizowane na północno-wschodnim krańcu Dolnego Śląska, w gminie Milicz (ryc. 1). Miasto Milicz leży niemal pośrodku Parku Krajobrazowego Doliny Baryczy¹. W scenerii przeplatających się walorów przyrodniczych i kulturowych, w rozwiniętej strukturze osadniczej dominują obiekty architektoniczne wykonane z nietynkowanej cegły ceramicznej. Stosunkowo liczne są również budynki mieszkalne i gospodarcze, w których wykorzystano rudę darniową jako główny bądź uzupełniający materiał budowlany. Wśród licznych interesujących obiektów architektonicznych istnieją także budynki wykonane w konstrukcjach szachulcowych, w tym zabytki architektury sakralnej. Są to między innymi: kościoły w Sułowie (parafialny pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła oraz pomocniczy pw. NMP Częstochowskiej), kościół pw. św. Andrzeja Boboli w Miliczu (z budynkami parafialnymi) oraz kościół filialny pw. Chrystusa Króla w Postolinie. Stanowią one przykłady spójnych konstrukcyjnie obiektów o ciekawych formach architektonicznych oraz różnorodnych stylistycznie elewacjach. Stanowią istotne wyróżniki krajobrazowe zarówno ze względów symbolicznych, jak i architektonicznych. Obiekty o podobnej konstrukcji nośnej oraz strukturze posiadają całkowicie odmienne rozwiązania faktur i kolorystyki elewacji.

Celem opracowania jest przedstawienie problematyki występowania obiektów sakralnych o wyróżniających się walorach architektonicznych i historycznych ze szczególnym uwypukleniem roli konstrukcji oraz materiału budowlanego, jako

¹ Park Krajobrazowy Doliny Baryczy o pow. ponad 87 tys. ha rozpościera się we wschodniej części Obniżenia Milicko-Głogowskiego obejmując swym zasięgiem również fragmenty wzniesień Wysoczyzny Południowo-Wielkopolskiej oraz Wzgórz Wału Trzebnickiego. Rzeka Barycz będąca prawym dopływem Odry, stanowi swego rodzaju oś Parku. Barycz o długości nieco ponad 130 km posiada najmniejszy w kraju średni spadek, ok. 0,035%. Ukształtowanie i budowa terenu oraz niewielki spadek rzeki pozwoliły na łatwe i tanie tworzenie w jej dolinie licznych stawów hodowlanych, których początki sięgają średniowiecza. W chwili obecnej na terenie Parku istniejące kompleksy stawów obejmują w sumie około 7,5 tys. ha powierzchni (Ranoszek, 1994).

podstawowych elementów kształtujących wizerunek budynku i ich roli w tworzeniu krajobrazów kulturowych. Praca została przygotowana w oparciu o badania terenowe, materiały źródłowe oraz literaturę przedmiotu.

Ryc. 1. Lokalizacja obiektów badań.

Fig. 1. The localization of the research sites.

Kościół w Sułowie

Sułów to niewielka wieś oddalona o ok. 8 km na południowy-zachód od Milicza. Miejscowość była wzmiankowana w 1351 r. jako posiadłość księcia oleśnickiego Konrada I. Od 1512 r. stanowiła własność rodziny Kurzbachów. W 1595 r. została odsprzedana przez Joachima III von Maltzana burgrabiemu Ottonowi von Dohna. Od tego czasu notuje się rozwój wsi jako osady targowej i ośrodka gospodarczego, który zaczęto nazywać „miasteczkiem”. Prawa miejskie Sułów otrzymał dopiero w 1755 r., a utracił je po II wojnie światowej. O „miejskim rodowodzie” świadczy układ urbanistyczny miejscowości z prostokątnym rynkiem i odchodzącymi od niego uliczkami oraz sprzężonym z nim okazałym zespołem pałacowo-parkowym. Obecnie we wsi istnieją dwa kościoły. Kościół parafialny pw. św. Apostołów Piotra i Pawła zlokalizowany w południowo-zachodniej części oraz kościół pomocniczy pw. NMP Częstochowskiej, stanowiący malownicze zamknięcie ulicy Dąbrowskiego.

Kościół parafialny pw. św. Apostołów Piotra i Pawła²

Pierwsze wzmianki o kościele w Sułowie pochodzą z końca XIV w. jako o kościele filialnym parafii w Słącznie. Zniszczony w 1432 r. podczas najazdu husytów, został odbudowany w 1494 r. Po wprowadzeniu przez Johanna Kurzbacha w 1525 r. reformacji kościół przestał być użytkowany, a nabożeństwa nowego wyznania odbywały się w Słącznie (Sawińska, 2001). W 1597 r. w miejscu zaniedbanej sułowskiej świątyni hrabia Otton von Dohn wznosił nowy, szachulcowy kościół pw. Krzyża Świętego, który od 1599 r. pełnił rolę kościoła parafialnego. Od 1654 r. ponownie katolicki jako filia kościoła milickiego. W 1730 r. został rozebrany, a w jego miejscu w latach 1731-1734 wzniesiono obecną świątynię (Pokora, Zlat, 1997).

² Kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Sułowie został wpisany do rejestru zabytków decyzją z 25 lutego 1966 r., nr rej. A/1327/1547.

Kościół, zlokalizowany w południowo-zachodniej części miejscowości, zamyka od zachodu ulicę Kościelną. Budynek położony jest na działce zbliżonej kształtem do trapezu. Wokół świątyni znajduje się historyczny cmentarz z zachowanymi licznymi starymi nagrobkami i mogiłami (fot. 1). Od zachodu przylega do niego współczesny cmentarz. Bryła kościoła otoczona jest starodrzewem.

Istniejący kościół to barokowy, orientowany, jednonawowy obiekt wzniesiony w konstrukcji szachulcowej na wysokiej kamiennej podmurówce (fot. 1). Rzut budynku oparty jest na planie krzyża łacińskiego z prostokątnym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Wejścia do budynku prowadzą od zachodu, przez przylegającą do bryły kościoła czworoboczną wieżę oraz przez otwory drzwiowe w elewacji południowej. Bryła kościoła została nakryta dwuspadowym, stromym dachem pokrytym gontem. Nad trójbocznymi zamknięciami transeptu oraz prezbiterium znajduje się dach wielopołaciowy, zaś nad wieżą – strzelisty z latarnią.

Nieduża świątyni o wyważonych proporcjach i smukłej sylwecie została wzniesiona w drewnianej konstrukcji szkieletowej. Wypełnienie przestrzeni międzybelkowych stanowi tynkowana i bielona cegła ceramiczna (fot. 2). Podstawowy schemat kolorystyczny oraz rytm wszystkich elewacji jest podobny. Składa się na niego gładko tynkowana podmurówka zwieńczona gzymsem zabezpieczonym deską okapową. Powyżej znajduje się szachownica pól tworzonych przez słupy i rygle konstrukcji. Elewacje podzielone są słupami na pięć niemal równych pasów. Wszystkie one są przecięte pojedynczymi zastrzałami. Ponad wysokimi oknami doświetlającymi nawę główną oraz emporę w transepcie, jak również w elewacji zachodniej wieży, zastrzały są zdwojone. Skośne belki rozłożone między dwoma sąsiednimi słupami w dolnej części pokonują wysokość dwóch pól, powyżej trzech. Nadaje to bryle znacznej smukłości i lekkości. Identycznie rozwiązane są elewacje wieży do wysokości ścian kościoła. Powyżej, elewacje wieży są deskowane i listwowane na złączach. Wykroje okien głównych zostały sklepione łukiem odcinkowym. W elewacjach świątyni umiejętnie połączono i wyeksponowano ciemny rysunek belek na tle tynkowanych i malowanych na biało fach. Tynkowane i malowane płaszczyzny są gładkie i jednolite. Jakość rozwiązań architektonicznych potęguje wysoki dach pokryty gontem. Istotną kwestią jest otoczenie budowli. Sąsiedztwo starego cmentarza oraz wiekowych, okazałych dębów (fot. 2) stanowi doskonałe dopełnienie wyrazu architektonicznego i krajobrazowego omawianego obiektu. Wśród przyległych budynków mieszkalnych i gospodarczych teren *sacrum* wyodrębniony murem i bramą stanowi istotną dominantę.

Kościół filialny pw. NMP Częstochowskiej³

Drugi kościół w Sułowie, pw. NMP Częstochowskiej, od początku istnienia do 1945 r. był świątynią ewangelicką. Kościół został wzniesiony z inicjatywy Sylwiusza von Burghausa i jego żony Zofii w latach 1765-1766. Wcześniej, od czasu odtworzenia w Sułowie parafii ewangelickiej w 1743 r., do chwili poświęcenia nowej świątyni

³ Kościół pw. NMP Częstochowskiej wpisany jest do rejestru zabytków: A/1328/1548 z dn. 25.02.1966.

w 1757 r., nabożeństwa odbywały się w różnych obiektach zastępczych. Budynek wzniesiono na planie ośmioboku w konstrukcji szkieletowej. W 1846 r. dobudowano od wschodu murowaną i nakrytą dwuspadowym dachem zakrystię. W latach 1854-1855 dolne partie ścian wschodniej i zachodniej wzmocniono murem (Pokora, Zlat, 1997).

Dawna świątynia ewangelicka jest zlokalizowana w północnej części wsi, na parceli wydzielonej trzema ulicami wylotowymi. Okazała bryła kościoła zamyka od północy ulicę Dąbrowskiego łączącą zespół pałacowy z kościołem (fot. 3). Obszerna działka, na której posadowiony jest budynek posiada główne wejście od południa. We wschodniej części znajduje się murowana dzwonnica z 1821 r. (dopóki jej nie było, korzystano z dzwonnicy kościoła katolickiego) (Pokora, Zlat, 1997). Od północy przylega do kościoła dawny cmentarz. Teren wokół kościoła jest obecnie bardzo dobrze utrzymany, jednak z dawnej nekropolii nie przetrwało wiele elementów sztuki sepulkralnej. Układ kwater jest praktycznie zatarty. Pozostały jedynie: aleja, pojedyncze drzewa oraz kilka płyt nagrobnych.

Świątynia pw. NMP Częstochowskiej to barokowa, orientowana, centralna budowla na planie ośmioboku z zaakcentowaną (dzięki dobudowanej czworobocznej zakrystii) osią wschód-zachód. Wejścia do kościoła znajdują się w elewacjach: południowej, północnej i zachodniej. Wnętrze jest symetryczne z głębokimi, dwupoziomowymi emporami opartymi na słupach. Nawę kościoła nakrywa potężna ośmioboczna pozorną kopułą z desek z pseudo kasetonami. Bryła kościoła nakryta została wielospadowym dachem mansardowym pokrytym dachówką ceramiczną (fot. 4). W zwieńczeniu dachu umieszczono wysoką sygnaturkę z hełmem z latarnią.

Elewacje świątyni posadowiono na niskiej podmurówce. Zasadnicza część zachowała widoczną konstrukcję szkieletową. W stosunku do kościoła św. Piotra i Pawła, dawny kościół ewangelicki posiada niemal surową formę ścian zewnętrznych. Każda elewacja jest podzielona rysunkiem ciemnej kratownicy składającej się z sześciu słupów i dziesięciu rygli (w elewacji zachodniej i wschodniej dolna część została zastąpiona murem). Zastrzały występują wyłącznie w narożach budynku, dwa u dołu i dwa u góry. Otwory wejściowe znajdują się w elewacjach: południowej, zachodniej i północnej. Oprócz wejścia zachodniego umieszczonego w nowym murze, wszystkie pozostałe wkomponowano w schemat konstrukcyjny. Ściany bez drzwi są dwuosiowe, z niewielkimi prostokątnymi okienkami doświetlającymi wnętrze kościoła pod pierwszym poziomem empor oraz wysokimi i szerokimi oknami doświetlającymi dwie kolejne kondygnacje empor.

Pośrodku elewacji, w strefie podokapowej umieszczono dodatkowe prostokątne okno. W fasadach z drzwiami wejściowymi istnieją wyłącznie duże okna sklepione łukiem pełnym. Przylegająca od wschodu jednokondygnacyjna zakrystia posiada tynkowane elewacje ozdobione skromnymi gzymsami oraz lizenami. Otwory okienne i drzwiowe są sklepione łukiem pełnym. Bryła emanująca dostojnością doskonale wpisuje się w miejscowy krajobraz stanowiąc jednocześnie interesującą dominantę architektoniczną.

Kościół w Miliczu

Milicz to największe miasto regionu będące stolicą powiatu. Miejscowość była wzmiankowana już w 1136 r. jako własność kapituły katedralnej we Wrocławiu. W XIII w. gród strzegł przeprawy przez Barycz na drodze z Wrocławia do Poznania. Należąca pierwotnie do księstwa wrocławskiego osada, w wyniku zmian właścicieli, w 1290 r. została przyłączona do księstwa głogowskiego, a od 1312 r. do księstwa oleśnickiego. Lokację miasta na prawie niemieckim datuje się na początek XIV w. W połowie XIV w. kapituła odsprzedała Milicz księciom oleśnickim pod władaniem, których znajdował się niemal do końca XV w. Od 1492 r. Milicz został podporządkowany Koronie Czeskiej i dwa lata później nadany Zygmunтови Kurzbach. W tym czasie miejscowość staje się jednym z ważniejszych ośrodków reformacji. W 1590 r. miasto staje się własnością Joachima III von Maltzan (Pokora, Złat, 1997).

Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Boboli („kościół łaski”).⁴

Pierwszy kościół w Miliczu powstał prawdopodobnie w połowie XII w., natomiast najstarsza wzmianka z 1223 r. dotyczy kościoła św. Wojciecha. Zniszczona przez husytów w 1432 r. świątynia została odbudowana w 1468 r., a w 1525 r. została przekazana ewangelikom.

Kolejny kościół został wzniesiony w czasie reformacji w 1588 r. Kościół św. Anny od początku należał do ewangelików. Zlokalizowano go na cmentarzu, między Michałowicami a Kaszowem. Fundatorem szachulcowej świątyni był Henryk von Kurzbach, ówczesny właściciel dóbr milickich (Pokora, Złat, 1997). W 1654 r. wszystkie świątynie ziemi milickiej zostały przekazane przez carską komisję redukcyjną kościołowi rzymsko-katolickiemu. Przez ponad pół wieku w Miliczu nie było kościoła ewangelickiego. Sytuacja zmieniła się na początku XVIII w. W wyniku postanowień ugody altransztadzkiej oraz późniejszego recesu egzekucyjnego, śląskim protestantom m.in.: zwrócono kościoły, pozwolono na wznowienie działalności konsystorzów oraz zezwolono na budowę sześciu nowych świątyń, tzw. kościołów łaski. Zlokalizowano je w Kożuchowie, Jeleniej Górze, Kamiennej Górze, Żaganiu, Cieszynie oraz Miliczu.

Decyzja o lokalizacji kościoła w Miliczu zapadła na początku 1709 r. Projektantem i budowniczym kościoła był Gottfried Hoffmann z Oleśnicy (Kowalski, 1997). Zastosowanie prostej i stosunkowo taniej konstrukcji szachulcowej pozwoliło na szybkie wznoszenie budowli. Już 9 października 1709 r. w kościele odprawiono pierwsze nabożeństwo, a w 1714 r. obiekt był całkowicie skończony (Kliber, 2009). Gotowa świątynia pw. św. Krzyża posiadała w sumie 2000 miejsc na parterze oraz na trzech poziomach empor. Od zachodu przylegała wieża o wysokości niemal 59 metrów (obniżona w 1789 r. do obecnej wysokości – 46 m) (Kowalski, 1997). Stosunkowo proste wnętrze kościoła zostało wzbogacone w 1714 r. ołtarzem głównym,

⁴ Kościół pw. św. Andrzeja Boboli w Miliczu został wpisany do rejestru zabytków decyzją z 25 lutego 1966 r., nr rejestru A/1326/1542. Obecnie na terenie Milicza istnieją dwa kościoły parafialne: św. Michała Archanioła i św. Anny (kościółem filialnym jest kościół w Postolinie).

w 1718 r. – organami Sauera (istnieją do dziś) oraz w 1720 r. bogato zdobionymi: amboną i chrzcielnicą ufundowaną przez hrabiego von Maltzan⁵. Od 1946 r. kościół uzyskał nowych właścicieli – wspólnotę katolicką oraz nowego patrona – św. Andrzeja Bobolę.

Okazała, orientowana świątynia jest założona na planie zbliżonym do krzyża greckiego z wnętrzem o trypoziomowych głębokich emporach powtarzających obrys murów. Wnętrze zostało nakryte płaskim stropem wspartym na łukowych wspornikach opartych na konstrukcji empor.

Bryła kościoła jest rozczłonkowana z przybudówkami klatek schodowych umieszczonych na przekątnych ramion krzyża. Północne i południowe ramiona są zakończone trójbocznie z kwadratowymi, niewielkimi kruchtami. Zlokalizowana od wschodu zakrystia posiada również trójboczne zamknięcie. Wejście główne prowadzi od zachodu przez wysoką czworoboczną wieżę. Przed wejściem znajduje się niewielkie zadaszenie portalowe wsparte na drewnianych słupach.

Szkieletową konstrukcję budynku posadowiono na niskiej tynkowanej podmurówce i podwalinie, w której osadzono słupy i zastrzały dolnej części. Usztywnienie poziome zapewniają rygle oraz spinające u góry belki oczepowe. Wszystkie elementy konstrukcyjne są wzajemnie powiązane złączami ciesielskimi. Wypełnieniem fachu jest mur ceglany, tynkowany i bielony. Elewacje budynku charakteryzuje rozdrobniony rysunek ciemnej konstrukcji na tle jasnych pól wypełnień (fot. 5).

Nawę główną nakrywa wysoki dwuspadowy dach łączący się z dachami pulpitowymi nad przybudówkami klatek schodowych. Dachy nad ramionami północnym i południowym są strome, wielospadowe. Czworoboczna, sześciokondygnacyjna wieża zwieńczona jest cebulastym hełmem z latarnią, kulą i krzyżem na szczycie. Chociaż rozmieszczenie otworów okiennych podporządkowane zostało układowi konstrukcyjnemu budowli, posiadają one jednak zróżnicowane kształty. Górne, wysokie okna doświetlające nawę sklepione są łukiem koszowym. Dolne posiadają kształt owalny. Ponad niektórymi oknami głównymi znajdują się dodatkowo kwadratowe okienka.

Misterna siatka czarnych linii kontrastująca z białym tłem fachu jest charakterystyczna także dla pozostałych budynków milickiego zespołu. Składają się na nie: dom parafialny i dawna szkoła ewangelicka. W miejscu szpitala, od 1986 r. znajduje się nowa plebania. Dziedziniec, wokół którego wzniesiono budynki, znajduje się przy zachodniej fasadzie kościoła. Cały zespół sakralny wraz z otaczającą go zielenią stanowi ważną część w układzie kompozycyjnym miasta. Obszerny plac z wyniosłą bryłą świątyni, będący swoistą południową „bramą” miasta, od zachodu jest połączony z rozległym parkiem przypałacowym.

⁵ Ambona i chrzcielnica od 1955 r. znajdują się w katedrze poznańskiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła.

Kościół w Postolinie

Mała wieś Postolin leży około 8 kilometrów na południe od Milicza i około 6 km na wschód od Sułowa. Pierwsze wzmianki o dobrach postolińskich pojawiają się w 1364 r. jako o dobrach rycerskich Naczesza z Podstolic. Majątek wymieniany w urbarzach od początku XVII do połowy XVIII w. w dobrach von Poser i von Lessow. W 1826 r. został zakupiony przez rodzinę von Salisch, w której posiadaniu pozostawał do 1945 r. (Pokora, Zlat, 1997).

*Kościół filialny pw. Chrystusa Króla*⁶

Postolińską świątynię oddaną do użytku w 1893 r. ufundował hrabia von Salisch dla społeczności ewangelickiej. Po 1945 r. została przejęta przez parafię rzymskokatolicką w Miliczu, stając się kościołem filialnym.

Świątynia jest usytuowana w północnej części wsi. Pierwotnie tworzyła zespół budynków parafialnych wraz z pastorówką i szkołą ewangelicką (obecnie nieistniejąca). Kościół usytuowano na regularnej, prawie prostokątnej działce otoczonej drewnianym ogrodzeniem umocowanym na podmurówce. Zlokalizowanie terenu kościoła na skraju wsi, przy drodze do Karmina, pozwoliło na jego istotną ekspozycję. Podobnie jak w pozostałych przykładach obszar *sacrum* wydzielony jest ogrodzeniem oraz nasadzeniami drzew. Zespół o charakterystycznej formie i kolorystyce tworzy zdecydowany wyróżnik (fot. 6).

Bryła orientowanego kościoła jest założona na rzucie krzyża greckiego (w poziomie przyziemia – rzut na planie prostokąta). Wydzielono trójbocznie zamknięte prezbiterium. Od zachodu przylega wysoka wieża nakryta dwuspadowym daszkiem z latarnią, iglicą z kulą i krzyżem.

Wnętrze jednonawowej świątyni otaczają empory wsparte na słupach. Odślonięta drewniana konstrukcja więźby dachowej ze stalowymi ściągami jest oparta m.in. na konstrukcji empor. Całość nakrywa wielospadowy dach: nad nawą dwuspadowy, nad bocznymi ramionami naczółkowy, nad prezbiterium wielopołaciowy, nad przybudówkami klatek schodowych – pulpitowy.

Elewacje kościółka posiadają ciekawą i zróżnicowaną strukturę (fot. 6 i 7). Dominującą jest nieosłonięta konstrukcja ryglowa z wypełnieniem nietynkowaną cegłą ceramiczną. Ściany zewnętrzne oparto na niskim, spoinowanym kamiennym cokole (prezbiterium na cokole ceglany). Powyżej, do wysokości kondygnacji empor, ściany są murowane i tynkowane. Zwieńczeniem tej części jest szeroki obdaszek wykonany z cegły. Na koronie muru ułożono podwaliny, w których zamocowano słupy i zastrzały. Całość powiązana jest poziomymi ryglami i związana u góry belką oczepową. Elewacje boczne w części dolnej (murowej) są sześćoosiowe z otworami sklepieniami ostrołukowo. Powyżej elewacje rozczłonkowane z dominującą częścią środkową (ramieniem krzyża), zaopatrzoną w osiowo rozstawione, smukłe okna zamknięte trójkątnie. W pozostałych częściach kościoła, w ścianach ryglowych, okna o bardziej krępych proporcjach, podporządkowane układowi konstrukcji. Elewacja

⁶ Kościół w rejestrze zabytków, nr rejestru A/1017 z dn. 31.07.2007.

frontowa wyróżnia się wieżą oszalowaną deskami. W strefie przyziemia umieszczono trzy otwory drzwiowe zwieńczone ostrołukowo. Elewacja wschodnia z wydatnym prezbiterium w poziomie przyziemia jest czteroosiowa, tynkowana, powyżej jest widoczna odsłonięta konstrukcja ryglowa.

Fot. 1. Kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Sułowie, widok od północy.⁷

Photo 1. The Church of Apostles St. Peter and St. Paul in Sułów, view from the north.

Fot. 2. Kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Sułowie, widok od zachodu.

Photo 2. The Church of Apostles St. Peter and St. Paul in Sułów, view from the west.

Fot. 3. Kościół pw. NMP Częstochowskiej w Sułowie, widok od południa.

Photo 3. The Church of NMP Częstochowskiej in Sułów, view from the south.

Fot. 4. Kościół pw. NMP Częstochowskiej w Sułowie, widok od południowego-zachodu.

Photo 4. The Church of NMP Częstochowskiej in Sułów, view from south-west.

⁷ Wszystkie fotografie zawarte w artykule wykonał Janusz Gubański. Fotografie kościołów w Sułowie i Miliczu pochodzą z lipca 2011 r., zdjęcia świątyni w Postolinie z listopada 2010 r.

Fot. 5. Kościół pw. św. Andrzeja Boboli w Miliczu, widok od północy.

Photo 5. The Church of St. Andrew Bobola in Milicz, view from the north.

Fot. 6. Kościół pw. Chrystusa w Postolinie, widok od północnego-zachodu.

Photo 6. The Church of Christ the King in Postolin, view from the north-west.

Fot. 7. Kościół pw. Chrystusa Króla w Postolinie, fragment elewacji południowej.

Photo 7. The Church of Christ the King in Postolin, fragment of southern elevation.

Dzięki bogatej strukturze przestrzennej kościół w Postolinie charakteryzuje się niezwykle „dynamiczną” formą. Intensywny efekt rozczłonkowania bryły jest spotęgowany nietynkowanymi przestrzeniami międzybelkowymi. Poszczególne pola po-fragmentowane są drobnowymiarowym, zunifikowanym wypełnieniem prostokątnych, ceglanych wozówek otoczonych wąskimi pasami jasnych wapiennych spoin. Również między cegłą a ciemną konstrukcją drewnianą występuje wąski pas spoiny.

PODSUMOWANIE I UWAGI KOŃCOWE

Każda świątynia ze względu na pełnioną funkcję i rangę w strukturze przestrzennej miejscowości od chwili powstania stanowiła ważny i charakterystyczny element. Przestrzeń *sacrum* wydzielona z otoczenia wyróżnia się w widoczny sposób, m.in. dzięki lokalizacji, specyficznej architekturze oraz charakterystycznie ukształtowanemu otoczeniu. To zazwyczaj też miejsce o zachowanej i pielęgnowanej ciągłości tradycji i historii.

Szachulcowe kościoły gminy Milicz będąc świadectwem dziejów regionu, posiadają także niezaprzeczalne wartości architektoniczne oraz wysokie walory krajobrazowe. Doskonale wpisane budynków w otoczenie zostało zrealizowane głównie dzięki ciekawej konstrukcji oraz budulcowi. Osnowę konstrukcyjną ścian wszystkich kościołów stanowią nieosłonięte elementy drewniane: słupy, rygle, podwaliny, belki oczepowe oraz zastrzały. Pola między belkami szkieletu są wypełnione tynkowanym (Sułów, Milicz) bądź nietynkowanym (Postolin) murem ceglany. Płaszczyzny tynkowane posiadają nakrapianą (Milicz) lub gładką (Sułów) fakturę pokrytą białymi farbami. Uzyskano dzięki temu wysoce dekoracyjną siatkę konstrukcji na tle jasnych płaszczyzn elewacji.

Surowa, ale zarazem dająca poczucie harmonii i porządku jest architektura kościoła pw. NMP Częstochowskiej w Sułowie. Niemal w opozycji do tych rozwiązań jest gęsta kratownica drewnianych elementów w kościele pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła. W analogiczny sposób ukształtowano majestatyczny zespół w Miliczu – świątynię pw. św. Andrzeja Boboli z budynkami parafialnymi. Ciemny rysunek konstrukcji na tle jasnych płaszczyzn wypełnienia nadaje im lekkości, doskonale współgrając z otaczającą zielenią. Z kolei ceglana forma w drewnianych ramach układu nośnego charakteryzuje kościół filialny w Postolinie. Podobne w swej zasadniczej konstrukcji nośnej posiadają jednak odmienne rozwiązania rzutów wnętrza (krzyż łaciński, grecki, układ centralny na planie ośmioboku), jak również faktur i kolorystyki elewacji. Zarówno jedne, jak i drugie stanowią istotne wyróżniki oraz dominanty przestrzenne ze względów architektonicznych, jak i krajobrazowych. Omawiane świątynie, będące stale użytkowanymi obiektami kultu, znajdują się w bardzo dobrym stanie technicznym. Starannie utrzymany jest również teren wokół nich. Miejsca *sacrum* w tych niewielkich jednostkach osadniczych tworzą istotne elementy ustalające hierarchię i porządkujące przestrzeń. Oprócz przytoczonych walorów architektonicznych i krajobrazowych posiadają one istotne walory historyczne, dokumentujące rozwój kultury materialnej i duchowej regionu, będąc ważnym składnikiem tożsamości kulturowej mieszkańców.

LITERATURA

- Jaśniewski R., Tajer C., 2001: Sułów i okolice, Wyd. Sudety, Wrocław.
- Kliber J., 2009: 300-lecie kościołów Łaski. Z życia i wiary, nr 53, Jawor: 31-37.
- Kogut M., 1996: Historia Kościoła okręgu milickiego, Komitet Narodowego Czynu Pomocy Szkole przy I Liceum Ogólnokształcącym, Milicz.
- Kogut M., 1997: Historia rodów. Zarys dziejów milickiej linii rodu von Maltzan [w:] Kronika Doliny Baryczy, (red.) I. Kowalski i M.Kogut, Gottwald, Milicz: 48-57.
- Kowalski I., 1997: Zawile dzieje świątyni Łaski [w:] Kronika Doliny Baryczy (red.): I. Kowalski i M. Kogut, Gottwald, Milicz: 33-39.
- Pilch J., 2005: Leksykon zabytków Dolnego Śląska, Arkady, Warszawa.
- Pokora J., Zlat M. (red.), 1997: Katalog zabytków sztuki. Województwo wrocławskie. Milicz, Żmigród, Twardogóra i okolice, tom IV, zeszyt 3, Instytut Sztuki PAN, Warszawa.
- Ranoszek E., Ranoszek W., Załęski J., 1994: Miasto i gmina Milicz, PTTK Oddział Wrocławski, Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Sawińska E., 2001: Kościół katolicki parafialny pw. św. Piotra i Pawła w Sułowie, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa.

Wszystkie fotografie i rycina 1: J. Gubański.

All photos and figure 1: J. Gubański.